

Erdély cigány népessége a 18. század második felében

Tanulmányom szabálytalan történeti demográfiai elemzés Erdély népességének arról a részéről, melyet a 18. századi forrásokban cigányoknak neveznek. A továbbiakban a történetiség elvét és témám fogalomtörténetét követve, cigányokról fogok beszélni. A társadalmi kategóriát és etnikai hovatartozást egyszerre kifejező „cigány” kifejezés fedi le a szóban forgó csoport egészét. Ezen belül további kategóriák különíthetők el, melyeket alább külön tárgyalok.

Erdély Magyarországtól történő különválasztását a kormányzati különállás, az itteni sajátos gazdasági, társadalmi és politikai körülmények, továbbá a cigány népesség sajátosságai is indokoltá teszik. Területileg Erdélyen a belső erdélyi megyék, a partiumi megyék, a székely és szász székek és vidékek, valamint a taxás helyek értendők. A tágabb értelemben vett Erdély nyugati közigazgatási egységeire (Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad vármegyék és a Bánság) tanulmányom nem terjed ki.¹ A források jellege ennek a területi elvnek a követését indokolja, és ez határozza meg elsődlegesen a kronológiai határokat is.

Az elemzés tárgyául választott fél évszázadban a területi összehasonlíthatóság így is korlátozott. Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás nem terjedt ki a Partiumra. Az 1780-as években pedig az adatfelvételek egy része a II. József által bevezetett közigazgatási szisztéma szerint készült. E tekintetben az 1760-as évek közepe és az 1780-as évek közepe közötti időszak alkot kompakt egységet. Az adóösszeírások adatai vizsgálhatók egészen az 1820-as évekig, de célszerűbb volt a „hosszú” 19. század elejét elválasztani a 18. századtól.

Azért beszélek szabálytalan történeti demográfiáról, mert nincs olyan összeírásunk a 19. század közepe előtt, amelyet egyazon évben, egyazon kritériumok szerint hajtottak volna végre, és a cigány népesség egészére vonatkoznának. Hasonló probléma adódik Erdély teljes népességére és a társadalmi változásokra kiterjedő kutatásoknál is.² Ebből a szempontból két olyan forráscsoport áll rendelkezésünkre, amelyek országos léptékű vizsgálódásra adnak lehetőséget: egyfelől az adóösszeírások, másfelől a cigányösszeírások. Az első népszámlálásba külön nem vettek fel cigányokat, annak a társadalmi kategóriának a rovatába kerültek, ahova helyzetük szerint besorolhatók voltak. Az adóösszeírások és az 1781-ben végrehajtott cigányösszeírás megegyeznek abban, hogy nem terjednek ki a fiskális, vagyis az államkincstár közvetlen fennhatósága alá tartozó, alább tárgyalandó

¹ Vö. Csetri–Imreh 1980: 9–10.

² Vö. Csetri–Imreh 1980: 16.

cigányokra. Erről a csoportról külön kimutatások készültek, amelyek az 1781-eshez hasonlóan csak cigányokra vonatkoznak, de adataik jellege annyira eltérő, hogy a cigányösszeírás fogalmába sorolt két forrástípus egységes elemzése csak korlátozottan lehetséges.

A forráskritikai megfontolások, az egyenetlenségek késztettek arra, hogy tanulmányomat ne a történeti demográfiában többnyire követett tárgyi tagolás szerint építsem fel, hanem a két fontos forráscsoport köré. A demográfiai aspektus érvényesítése nem öncélú, módszere jelentős részben a komparatív statisztika, de azzal a szándékkal, hogy folytassam az utóbbi 8–10 évben követett kutatói programomat: a Kárpát-medence cigány népességének társadalomtörténeti megközelítését a Bernard Lepetit által multiszkopikusnak nevezett eszköztárral.³

A BESOROLÁS ÉS A KATEGORIZÁLÁS DILEMMÁI

A tagolódásra, a cigányok kategorizálására vonatkozó források általános vonása a fogalmi keveredés, összemosódás, „tisztá” csoportosítások és kategóriák nem jellemzőek. Többféle szempont együttesen jelenik meg és keveredik a jogállás, a foglalkozás, az életmód és a földesúri függés jellege szerint.

Erdélyben és Magyarországon a cigányokat általában két kategóriára osztották: a megtelepedettekre és a sátorosokra. Ez a viszonyítás érvényesült a kormányzati politikában, direkt vagy indirekt módon az alább tárgyalandó adóösszeírásokban⁴ és az 1781-ben végrehajtott erdélyi cigányösszeírásban⁵ is. A 18–19. századi országleírásokban és statisztikai munkákban is ebből indult ki a szerzők többsége, például Lucas Joseph Marienburg, Kőváry László vagy Fényes Elek.⁶ Fényes birodalmi statisztikájában a „megtelepült” és „sátoros” cigányokat különböztette meg, az első csoportról megállapítva, hogy muzsikuskok, és ipari foglalkozásokat űznek, környezetük nyelvét beszélik.

Erdélyben alapvető megkülönböztetés volt továbbá a fiskális cigányok kiválasztása más cigányoktól. Teljesen külön kezelték őket, velük a törvényhatóságok nem foglalkoztak, a Thesauratatus (Kincstár) külön összeírásokat állított össze róluk, amelyeket külön nyújtott be az Erdélyi Főkormányzatszékhöz (Gubernium), illetve rajta keresztül az udvarhoz.⁷ Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat három csoportba sorolták: 1. kincstári aranyosó cigányok; 2. kincstári fiskális cigányok; 3. magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok.⁸ Az első két kategória a kincstár védelmét élvezte. Az aranyász

³ Lepetit 2000: 33–50.

⁴ Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás kiadása: Gyémánt 2016. Az 1765 és 1828 közötti adóösszeírások összesített adatai: Csetri–Imreh 1980.

⁵ MNL OL F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

⁶ Marienburg 1813; Kőváry 1847: 193; Fényes 1857: 32–44.

⁷ Trócsányi 1957: 273–274.

⁸ *Opinio de domiciliatione et regulatione zingarorum*. E munkát közzétette Herrmann 1893.

(aranyásó) cigányok a folyók partjain mosott aranyak egy részét taxamegváltás fejében, más részét szabott áron a Kincstárnak voltak kötelesek beadni. Korabeli magyar megnevezésük gyakran a *kamara aranyász cigánya*. Az aranyászok a cigányok között tekintélyes státuszcsoporthoz számítottak, a bányásztársadalomnak viszont a legalján álltak. Tekintélyt adó foglalkozásuk ellenére szegények voltak, sokszor éheztek, gyakoriak voltak egymással vagy a paraszttal a konfliktusaik. Közöttük találjuk a ma beás néven ismert csoport elődeinek egy részét. A második csoportba tartozókat említik a korabeli források *sátoros fiskális cigányok* néven. Leginkább fémműves tevékenységekből éltek, rendkívül nehéz körülmények között, egy-egy sátorban több generáció is együtt lakott. Közéjük tartozott a ma oláh cigányként ismert csoport elődeinek egy része.

Magyarországon ugyanebben az időben a kormányzati rendelkezésekben és az országgyűlési iratokban nem tettek hasonló, általános megkülönböztetéseket. Az említettel párhuzamba állítható kategorizálást Magyarországon Bereg vármegye 1797. évi statútumában találhatunk, de ott nem jogállás, hanem az állandó lakóhely megléte, a mozgás és a megélhetési mód szerint sorolták három csoportba a cigányokat: 1. házakban lakók, akik tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakóhelyükre; 2. megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából), tarthatnak lovakat; 3. sátrakban lakó kóborlók.⁹

A családnevekből, foglalkozásokból, különféle etnográfiai vonásokból sok esetben megállapítható, hogy a cigány családok mely csoportba sorolhatók mai fogalmaink szerint, de a cigány népesség jelentős részénél ez nem lehetséges, különösen Erdélyben. Az úgynevezett hármás felosztás,¹⁰ amely Magyarországon a 19. század végére jellemző lett, majd a 20. század második felében Erdős Kamill nyomán a tudományos irodalomban is általánossá vált, a 18. századi Erdélyben még nem volt fontos mozzanata a csoportok megnevezésének.¹¹ A beások elődei leginkább a kanalasnak (latinul: *cochlearius*) nevezett cigányok között találhatóak, a „*baias*” személynévi alakban a fiskális cigányok között. Az oláh cigány csoportnév Erdélyben elvétve fordul elő. A ma oláh cigányként ismert cigányok is a fentebb említett fiskális csoportban, az alcsoportjaik Erdős Kamill által elterjesztett magyar és román megnevezései pedig személynévi alakban és mesterségnévként szerepelnek a forrásokban (vagy elő sem fordulnak): Csurár(ul), Kalderar(ul), Rézműves, Rostás stb.

⁹ Kolozsvári–Óvári 1892: 498–499.

¹⁰ Napjaink magyarországi szakirodalmában a három csoport: magyar vagy muzsikus cigányok, akik nagyrészt magyar anyanyelvűek (csekély számban beszél az úgynevezett kárpáti cigány nyelvet); az oláh cigányok cigányul, azaz romani nyelven beszélnek, korábban fémműves foglalkozásokat űztek (üstös, rézműves, lakatos, késes, stb.); a beás cigányok román nyelvváltozatokat beszélnek, és jellegzetes famegmunkáló mesterségeket gyakoroltak (teknővájás, kanálcsinálás, orsóképzítés) gyakoroltak. A csoportfejlődés és a csoportnevek történeti aspektusairól lásd Nagy 2018.

¹¹ Erdős 1958.

Az Erdélyben bevezetett új adórendszert követő 1750. évi országos adóösszeírás¹² előkészítésekor az udvarnál az az álláspont alakult ki, hogy a cigányokat is össze kell írni, de az összeírási utasításban ennek külön indoklására nem tértek ki. A cigányoknak az összeírásba való felvételével kapcsolatban fontos még megemlíteni, hogy a fő tabellára kerülő cigányok többsége *exemptus* (adómentes) volt, valószínűleg az udvar adóztatásuk lehetőségét akarta felmérni. Erre lehet következtetni az összeírás végrehajtási utasításának a koldusokra és a teljesen nincstelekenre vonatkozó részéből. Róluk konkrétan megmondták: az udvar tudni akarja, hogy valóban munkaképtelenek-e.¹³

Az 1750. évi adóösszeírás végrehajtásának nehézségeiről szóló forrásokban található néhány adalék, amely cigányokról konkrétan nem szól, de témánk szempontjából figyelmet érdemel. A vándornépességről például megmondták, hogy szökött jobbágyokból, ide-oda vándorló udvari szolgálkból, napszámosokból, az országos vagy a megyei határok hol egyik, hol másik oldalán tartózkodókból tevődött össze. Őket ott írták össze, ahol találták, például Kolozsváron a székelyföldi napszámosokat.¹⁴ A bányászok, aranymosók, hajósok a végrehajtási utasítás szerint „csak úgy és annyiban írandók össze, ahogy a törvények, a hajósoknál pedig a velük kötött conventio azt meghatározza”. A más tartományokból nemrégiben Erdélybe költözöttek mentesülnek az összeírás alól. Róluk a földesurak külön jegyzéket nyújtottak be, feltüntetve, hogy honnan és mikor jöttek, és melyik *natio*hoz tartoznak.¹⁵ Az Erdély népességére vonatkozó kutatások dilemmája: valószínűsíthetjük-e, hogy a konkrét cigánynak nevezett és külön kategóriában összeírt embereken kívül az ilyen bizonytalan, képlékenyen meghatározott csoportok között is voltak cigányok? Ez a probléma 1750 után, a későbbi adóösszeírások esetében is fennáll.

Figyelembe kell tehát vennünk, hogy a cigányok besorolhatósága csak utólag tűnik egyszerűnek, valójában a kortársak számára gondot okozott. Ezt mutatja az is, hogy az első népszámlálás erdélyi munkálatai során a Főhadiparancsnokság 1785. február 28-án kelt átíratában tanácsokat adott, miként írják össze a cigányokat. Abban a rovatban kellett őket feltüntetni, ahova társadalmi minősítésük – mint parasztok, aranymosók stb. – szerint tartoztak, és a megjegyzés rovatba kellett bejegyezni, hogy „cigány”.¹⁶ Ez azonban nem vált egységes gyakorlattá. Egyrészt összeírták a cigányokat külön is, ahol a cigány minősítés volt az elsődleges; ez történt 1781-ben is. Másrészt, az adózó népességet kimutató 1750 és 1821 közötti időszakból meglévő adóösszeírásokban a két szempont sokszor átfedésbe került, és egyazon felmérésen belül sem volt egységes a besorolás kritériuma.

¹² MNL OL F 50. Gubernium Transylvanicum, Országos adóösszeírás. Mikrofilmen a 26469–26515, 47368–47377. számú tekerceken, a mutatók a 25726–25727. számú tekerceken.

¹³ Trócsányi 1957: 286.

¹⁴ Trócsányi 1957: 285.

¹⁵ Trócsányi 1957: 279.

¹⁶ Miskolczy–Varga E. 2013: 86–87.

AZ EDDIGI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

Az Erdély 18. századi népességére irányuló kutatások homlokterében a népesség növekedésének az etnikai arányok változásával való összefüggései állnak, aminek fontos része a migráció, főként a román népesség beköltözésének vizsgálata. Többben is felhívták rá a figyelmet és elemezték a demográfiai kutatásokra nehezedő ideológiai befolyásokat.¹⁷ A cigányok a szakirodalomban mellékesen kerülnek szóba, vagy kimaradnak az erdélyi népesség történeti demográfiai forrásainak feltárásából, illetve kiadásából. Ennek elsősorban módszertani okai voltak, vannak. Némely népösszeírások és felekezeti összeírások tartalmaznak ugyan adatokat cigányokról, de a cigány népességre vonatkozó országos léptékű vizsgáldást lehetővé tevő forrásokat külön kellene feltárni és feldolgozni. A cigány népesség egészéről csak ezekből nyerhetünk képet.

Azok a nagy forrásfeltáró- és forráskiadó vállalkozások, amelyek a nem cigány népesség esetében Nyárády Károly, Miskolczi Ambrus és Varga E. Árpád révén¹⁸ megtörténtek, a cigányok esetében még előttünk állnak. Különösen keveset tudunk a 18. század első feléről, mert az akkori (például az 1703. és az 1721–1722. évi) nagy összeírásokban a cigányok nincsenek külön kimutatva. Egyáltalán semmit sem tudunk arról, hogy ennek az időszaknak a járványai hogyan és mennyire érinthették a cigány népességet.¹⁹ Pál-Antal Sándor szerint a 18. század közepétől vannak szórványos adatok.²⁰ Bizonyosra veszi, hogy jelen volt cigány népesség Erdélyben, illetve a Székelyföldön, de szerinte nagyobb részük nem volt letelepedett, ezért nem vették őket nyilvántartásba. Ezt nézetem szerint nyitott kérdésként kell kezelnünk, illetve pontosítanunk szükséges. Saját kutatásaim alapján Fogaras példáján hozzáteszem: a 18. század első felében készült urbáriumok és úrbéri összeírások tartalmaznak cigányokról készült kimutatásokat. A fogarasi uradalom 1726-os urbáriumában Nagysingen tartózkodó (*commorans*) cigányokat írtak össze, összesen 25 családot.²¹ Kovácsok, zenészek, vargák voltak közöttük. Egyrészt hasonló forrásokat kellene még nagyobb számban kutatni, másrészt számolnunk kell azzal, hogy az összeírásokból kimaradt nem adózó vagyontalanok között esetleg lehettek cigányok, akik nem vándoroltak.

Erdély 18. századi teljes cigány népességére az 1760-as évektől vannak statisztikai adataink. A szakirodalomban 18–19. századi statisztikai munkákra támaszkodnak többben is, azok adatait rendszerezik, és azok alapján végeznek számításokat. Leginkább Nyárády R. Károly és Veres Valér²² foglalkozott a témával.

¹⁷ Faragó 1998; Pál 1999; Miskolczi–Varga E. 2013.

¹⁸ Nyárády 1987; Miskolczi–Varga E. 2013.

¹⁹ Pál-Antal 2010; Csáki 2011.

²⁰ Pál-Antal 2012.

²¹ ANR Cluj, Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai. Az iratok kötetekbe kötve és mikrofilmen is megtalálhatók. Urbáriumok, inventáriumok, conscriptiók a fogarasi és az alsóporumbáki uradalmak településeiről.

²² Nyárády 1987; Veres 2002.

Miskolczy Ambrus²³ nem törekedett a cigány népesség adatainak szisztematikus feltárására, fontos azonban figyelniük a Nyárády forrásaival szemben felvetett kritikájára: a „népességszámok egymás mellé helyezése nagyon tanulságos”, de egyrészt nem tudjuk, mi alapján születtek ezek a számok, másrészt a valóságos folyamatokra igen korlátozottan vonhatunk le belőlük következtetéseket.

A történészek és a demográfusok eltérő véleményen vannak az erdélyi népesség 18. századi változásairól. Különösen a románok beköltözésének kronológiájában, ütemében és nagyságrendjében vannak viták. A cigányok történeti demográfiai kutatásában fontos probléma, hogy a cigány népesség mozgásai, változásai összefüggésbe hozhatók-e a románok arányának változásával, valamint migrációjának irányaival. Erre vonatkozólag a legalaposabb elemzést a románok háromszéki betelepülése vizsgálatának „oldalvívén” Pál Judit végezte.²⁴ A migráció a 17–18. században folyamatos volt, nem kötődött etnikumhoz, erős volt a fluktuáció és jelentősek voltak a háborúk miatti veszteségek. A beköltözés 17. századi periódusainak elemzésénél Pál Judit úgy véli, hogy az ekkor főleg Moldvából érkező „külső jobbágyok” között lehettek cigányok. Ahogy a 17–18. század fordulóján az alávetett rétegek arányának növekedése összefüggött a románok bevándorlásával, ugyanúgy számolhatunk hasonlóval a cigányoknál. Minderről jelenleg szilánkos képünk van.

Nyárády az 1733., 1750. és 1761. évi úgynevezett „román összeírások”, illetve az arra vonatkozó szakirodalom kritikájának kapcsán ír külön a cigányokról, kitekintéssel a 19. századra is.²⁵ Utal Nicolae Togan munkájára,²⁶ aki az 1733-as összeírás adatainál néhány helységben külön feltünteti a „*Zingari*” kategóriát. Nagyszeben szuburbiumában például 80, Disznód községben pedig 12 cigány család élt Togan közlése szerint. Összesen azonban a cigány családok száma nem volt több 200-nál, mármint Szebenszékben. Nyárády későbbi adatok alapján úgy véli, hogy a cigányok jóval többen lehettek. Sajnos azoknak a szerzőknek az adatai, akik a korrekcióhoz támpontot adnak, semmivel sem ellenőrizhetőbbek és megbízhatóbbak, mint Toganéi. Ballmann,²⁷ Gottschling²⁸ és Preiss²⁹ alapján Nyárády egy táblázatot közöl 1766-ra az erdélyi népesség vallási alapon becsült etnikai megoszlásáról. Ebben az évben 40 ezer cigány élt volna Erdélyben, a népesség 4%-a.

Marienburg³⁰ szerint 1772-ben a cigány családok száma 7718, melyek fele lett volna vándorcigány (*Zeltbewohner*). Marienburg már maga is bizonytalannak tartotta a számokat, és feltette a kérdést: ugyan ki tudná megszámlolni ezeket,

²³ Miskolczy–Varga E. 2013.

²⁴ Pál 1999.

²⁵ Nyárády 1987.

²⁶ Togan 1898. Lásd még Bogdan-Duică 1896.

²⁷ Ballmann 1801.

²⁸ Gottschling 1781.

²⁹ Preis adatainak keletkezési éve 1772.

³⁰ Marienburg 1813.

mármint a vándorcigányokat. Leonhard³¹ és Benigni³² alapján a cigány népesség 1786-ban 60 ezer, ezúttal is 4%. Ugyanekkor Söllner³³ szerint csak 12 370, ami 0,7%. Söllnernél, illetve adatainak értelmezésénél nyilvánvaló tévesztés történt, ez a szám reálisan a családok számához közeli, és nem tekinthető a teljes vagy valamely időpontban összeírt cigány népesség számának. A Gubernium által elrendelt, alább tárgyalt 1781-es összeírás összesítése szerint 12 686 volt a cigány családok száma, a fiskális cigányok nélkül. Lebrecht szerint 1794-ben sem volt sokkal több cigány, mint 1786-ban, 62 135 fő, Erdély népességének 4,3%-a.³⁴

Ballmann volt az, aki 1801-ben megjelent statisztikai munkájában úgy gondolta, hogy a cigányokat rendszerint hozzászámítják a románokhoz, akikhez vallásilag is tartoznak. A románok és cigányok kb. egyötöd részét tartotta görögkatolikusnak, az összes többi román és cigányt pedig ortodoxnak. Hasonló állásponton volt Bielz is 1858-ban, aki még nyelvileg is összetartozónak tekintette a románokat és a cigányokat.³⁵ Az 1850-es népszámlálásról kiadott hivatalos szövegben is az állt, hogy a cigányok leginkább a román nyelvet beszélik.³⁶

Nyárády elfogadja az említett szerzők véleményét, és úgy gondolja, hogy a 19. század közepéig „a cigányok nemcsak vallásilag, de nyelvileg is a román-sághoz csatlakoztak”. Ezt az évszázados havaselvi román–cigány együttélésnek tulajdonítja. Ugyanakkor szerinte etnikailag a cigányok nem vehetők egybe a románokkal, ezért kell az úgynevezett „román összeírások” eredményeiből levonni a cigányok becsülhető számát, és a maradék adja ki a román etnikumot.

Veres Valér is vizsgálta ugyanazokat az adatokat, mint Nyárády.³⁷ Szerinte 1766-ban olyan etnikai arányok jellemzőek, mint később az 1850-es népszámlálás etnikai adataiban. 1721 és 1766 között a cigányok és zsidók „bevándorlással” is történt gyarapodását feltételezi, a 18. század végére pedig az 1830–1848 közötti időszakhoz hasonló állapotot, vagyis a 18. század végére kialakult etnikai arányok szerinte megmaradtak a reformkorig. A cigány népesség növekedését lényegében a románokéval azonosnak tekinti. Nyárádyval sok rész kérdésben megegyezve, a cigányoknál a románokéra jellemző demográfiai magatartást feltételez. Nyárády Károlynak a 18. század első harmadára vonatkozó számításait bírálva azonban felveti, hogy a cigányok száma sem volt elhanyagolható. Egyetért azzal, hogy számolni kell nem elhanyagolható cigány népességgel, lokális viszonylatban ezt bizonyítják például az 1720-as évek említett fogarasi urbáriumai is. Veres érvelése azonban több szempontból sem áll meg, mert azok a számok, amiket 1766-osnak vél, nem azok, eredetük ellenőrizhetetlen. Ebből adódóan

³¹ Marienburg 1813.

³² Benigni 1837.

³³ Söllner 1856: 266.

³⁴ Lebrecht 1804.

³⁵ „[D]ie Zigeuner sprechen mehr die walachische als ihre eigene Sprache”. Bielz 1858.

³⁶ *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Heft.* Wien, 1853.

³⁷ Veres 2002: 75–108.

nem összehasonlíthatók Preis valóban 1766-ra érvényes számaival és az 1850-es népszámlálás adataival sem.³⁸

A görögkeleti vallás kapcsán tennem kell néhány észrevételt, amelyek kiegészítik a mondottakat. A 18. századi cigány népesség meghatározására semmiképpen sem elegendő eljárás, hogy a görögkeleti népesség számából kivonjuk a románok számát, és így megkapjuk a cigányokét. Egyfelől realitás, hogy nem tekinthető minden görögkeleti románnak, mert ebben a felekezetben lehetnek cigányok is, illetve mások is. Másfelől a kutatásaim alapján Pál-Antal Sándornak kell igazat adnom, hogy a cigányok nem tekinthetők általánosan görögkeleti vallásúaknak.³⁹ Miskolczy Ambrus arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1780-as években a Szilágyságban meglepően sok volt a cigányok között a református. Beszterce külvárosában pedig a cigányok „a három törvényes felekezet között oszlottak meg”. A cigányok több vallás közötti megoszlásának példájaként említi Közép-Szolnok vármegye 1787. évi összeírását.⁴⁰ Az említett szerzők által nem ismert vagy ismert, de nem használt 1781-es guberniumi cigányösszeírás általam feltárt adatai megerősítik mindezt. A cigányok akkori vallási megoszlása megfelel Erdély területein a teljes népesség felekezeti megoszlásának.

Az erdélyi cigányok nyelvi állapotáról az eddigi kutatások során mindössze két történeti statisztikai forrás került elő, melyek az 1785. évi népszámlálás, illetve annak 1786–87. évi revíziója során készültek. Egy magisztrátusi jelentés alapján állította össze Besztercéről Miskolczy Ambrus az alábbi táblázatot:

1. táblázat

Beszterce cigány népességének vallási és nyelvi megoszlása

	<i>Evangelikus</i>		<i>Római katolikus</i>		<i>Református</i>		<i>Görög-katolikus</i>	<i>Összesen</i>
	<i>német nyelvű</i>	<i>cigány nyelvű</i>	<i>német nyelvű</i>	<i>cigány nyelvű</i>	<i>német nyelvű</i>	<i>cigány nyelvű</i>	<i>román nyelvű</i>	
1785	2973	23	252	63	87	27	1132	4566
1786	2898	22	256	67	83	27	1082	4434

Forrás: Miskolczy–Varga E. 2013: 166.

Miskolczy Ambrus megállapította, hogy a besztercei adatok pontosak, mert az 1785-ös végösszeg megegyezik a népszámlálásban megadott jogi népesség összegével. Az 1781. évi guberniumi cigányösszeírás szerint Besztercén és vidékén 211 cigány család élt, összesen 864 lélek. A családokból 147 letelepült, 64 vándorló. 163 volt jobbágy és 48 zsellér. Sajnos Besztercéről a családokéni adatfelvétel nem maradt meg, csak az összesítés, így nem állapítható meg, hogy pontosan

³⁸ Az erdélyi népességszámok értelmezésének historiográfiai áttekintését, benne Veres nézeteinek kritikáját lásd Miskolczy 2013: 136–162.

³⁹ Pál-Antal 2004: 356–366.

⁴⁰ Miskolczy–Varga E. 2013: 165.

milyen cigányok éltek a városban és környékén. Szembetűnő, hogy a görögkatolikusok között nem volt cigány nyelvű, románul beszélő cigányok viszont lehettek. Ezzel együtt az adatok cáfolják Nyárádynak és Veresnek azt az elgondolását, hogy a cigányok kulturális mintái szinte egy az egyben a románokét képezték volna le. Ez még a románokhoz legközelebb álló beások elődeiről, a kanalas (és részben aranymosó) cigányokról sem mondható el. A róluk szóló, közelmúltban megjelent könyvemben kimutattam, hogy Erdélyben kultúrájuknak három területi mintája volt jellemző, összefüggésben környezetük gazdasági, társadalmi és kulturális sajátosságaival.⁴¹

A II. József kori közigazgatási beosztás szerint értendő Közép-Szolnokban 1787-ben összesen 306 helység volt. A szolnoki kerületben 144, a krasznai kerületben 72, a kővári kerületben 90. Az összeírás járások szerint készült, azon belül a falu neve után a felekezetet mutató rovatok: *Romano Catholicici* (római katolikusok), *Reformati* (reformátusok), *Lutherani* (evangélikusok), *Graeci Ritus Uniti* (görögkatolikusok), *Graeci Ritus Disuniti* (görögkeletiek), *Judei* (zsidók). Mindegyik felekezet mellett ott az anyanyelvre utaló rovat: *Lingua Nationalis*. Az összeírás a hat felekezetben tízféle anyanyelvet mutatott ki: örmény, cigány (*zingarica*), magyar, német, orosz, román, szász, szlovák, sváb, zsidó.⁴²

Cigány anyanyelvű cigányok tíz településen mutathatók ki. Ebből hat helységben a református felekezeten belül számszerűleg nem választhatók külön a magyarok és cigányok: Hadad, Lele, Magyarbaksa, Menyő, Szilágyszeg, Bogdánd. Egy helységben, Hidvégen, a reformátusok és a római katolikusok is magyarok és cigányok voltak, de egyik felekezeten belül sem határozható meg külön a számuk. Három helységről tudható, hogy pontosan hány cigány anyanyelvű cigány élt ott: Oláhnádasdon 3 református, Kispacalon 6 római katolikus, Bádon 2 római katolikus. A kővári kerületben egyáltalán nincsenek cigány anyanyelvű cigányok. A cigány anyanyelvűek nagyobb részben reformátusok, kisebb részben római katolikusok. A görögkeleti románok között cigány anyanyelvű cigányok nem találhatóak. Az 1781-es összeírásból bizonyos, hogy a cigányok többsége – az akkori közigazgatási beosztás szerinti – Közép-Szolnok vármegyében görögkatolikus és görögkeleti vallású volt, itt nem gondolhatunk másra, minthogy utóbbiak román nyelvűek voltak.

Az 1781-es összeírás főkörmányszéki *recapitulatio*ja szerint Közép-Szolnokon 447 cigány család élt, összesen 1408 lélek. A családokból életmód szerint 241 települt és 206 vándorló volt, jogállapot szerint pedig 415 jobbágy és 32 zsellér.

⁴¹ Nagy 2019: 103–106.

⁴² Különös, hogy a szász és a sváb mellett külön beszélnek még németről is. Forrásunk nem nyújt támpontot ennek okára és arra sem, hogy pontosan mit érthettek német alatt. Meglehet, hogy az egyes járások tisztviselőinek eltérő, következtelen szóhasználatáról van szó, amire más összeírásokban is találunk példát. A továbbiakban többször szóba kerülő adóösszeírásokban is külön kategóriát alkotnak a szabad szászok és a szabad németek. Ez arra utal, hogy a különbségtételnek társadalmi okai voltak, és a szóhasználat a csoportelkülönülés tudatos kifejezésére szolgált.

Az adatok részletes feldolgozása – más erdélyi vármegyékhez és székekhez hasonlóan – további munkát igényel.

A cigány népesség demográfiai mozgása nem volt egyenletes, számolnunk kell egy olyan népességrésszel, amelyik Erdélyen át továbbment Magyarország felé, illetve el- és visszavándorolt, miként az napjainkban is jellemző a 2022-es romániai népszámlálás adatai szerint. A 18. század utolsó harmadában nagyobb arányú lett az időszaki munkavégzésre eltávozók száma. Az elvándorlás egyik legfontosabb oka az azonos megélhetési módot, azonos tevékenységeket folytató cigányok relatív túlnépesedése volt, egyéb tényezőkkel együtt ez váltotta ki az „élelemkereső” vándorlást. Miskolczy Ambrus idézi 1788-ból a népszámlálás revíziójáról készült jelentést, amely az általános népességsökkenés okait keresve a cigányokról is tanulságos észrevételt tesz:

„A szükség sok családot arra kényszerített, hogy kenyeret és munkát keressen részben Magyarországon és a Bánságban, részben a török fejedelemségekben: Moldvában és Havaselvén, viszont jó években visszatérnek. Más lakosok pedig éppen ebből az okból az összeírás idején távol voltak, közülük a legtöbben jó időben visszatérnek. [...] Végül ez a csökkenés még részben azzal is magyarázható, hogy az újparasztkok [cigányok] a felsőbb parancsok ellenére nem akartak megtelepedni, hanem továbbmentek.”⁴³

A szakirodalmi tanulságokat összegezve úgy látom, hogy a történeti kutatásban a Pál Judit,⁴⁴ Miskolczy Ambrus és Pál-Antal Sándor⁴⁵ által megkezdett úton kell haladni. Saját erdélyi levéltári kutatásaim alapján jelenleg úgy ítélem meg, hogy a 18. század első felében Erdélyben nőtt a cigány népesség lélekszáma, s ennek legfontosabb forrása a román fejedelemségek és Erdély közötti migráció volt, de fontos odafigyelnünk többeknek arra a megállapítására, hogy a migráció nem egyirányú. Az 1750-es adóösszeírás adatai megerősítik, hogy Fogarasföld és Havasalföld között kétirányú volt a migráció, valamint azt is, hogy a cigányok egy része Havasalföldnek a törökök uralma alatt álló területéről jött ide, több cigánynál (és románánál is) bejegyezték, hogy „ex Valachia Turcia oriundus”. A fogarasi uradalom 1758-as urbáriumában a kanalas (*cochlearius*) cigányokról mondják, hogy néhány éve jöttek Havasalföldről.⁴⁶

Az 1760-as évek közepe és az 1770-es évek közepe között a cigány népesség számának növekedése mérséklődött, a migráció nem, ami elvándorlást feltételez (ezt az Erdélyen kívüli más területek forrásanyaga, a helytartótanácsi rendeletek és a helyhatósági szabályrendeletek megerősítik). Az 1760-as évek elején az oláh cigányok (*Valachi Zingari*) Erdélyből történő beáramlása már olyan gondot okozott,

⁴³ Miskolczy–Varga E. 2013: 105.

⁴⁴ Pál 1999: 25–97.

⁴⁵ Pál-Antal 2010: 227–236; Pál-Antal 2012: 1–19.

⁴⁶ A cigányok kimutatása: *Conscriptio Zingarorum Fiscalium ad hocce Dominium Fogaras*. A fogarasi uradalom úrbéri iratai (Kolozsvár). 5. kötet. 160–179. ANR Cluj.

hogy a Helytartótanács figyelmét sem kerülhette el. Utasították a hatóságokat 1761-ben, hogy Magyarországra történő beáramlásuknak már Erdély határainál vegyék elejét.⁴⁷ A következő években az 1770-es pestisjárványnak, az országosan gyenge termésnek és a nyomukban járó drágaságnak is komoly szerepe lehetett a cigányok Magyarország belső területei felé vándorlásában. A Helytartótanács 1769-től többször korlátozta az útleveladást, az Erdélyből tömegesen Magyarországra jövő cigányok miatt pedig 1780-ban elrendelte, hogy a törvényhatóságok figyeljenek oda a cigányokra, tartsák be a korábbi rendeleteket. Tegyenek jelentést, hogy a területükre milyen gyakran érkeznek összeverődött cigány csapatok akár Lengyelországból, akár Erdélyből, s meddig maradnak ott. 1780-ban Szatmár vármegye azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy Erdélyből nyaranta tömegesen jönnek Magyarországra a mindkét nembeli cigányok gyermekeikkel együtt. A törvényhatóságokhoz ennek kapcsán intézett helytartótanácsi intimátum szerint egyes csoportjaik egészen Pozsony vármegyéig elmentek. Szatmár vármegyén át Galíciából és Bukovinából is érkeztek cigányok, főleg azután, hogy 1772-ben a lengyelektől Galícia, majd 1774-ben a Kücsük-Kajnardzsiban kötött orosz–török békét követően a törököktől Bukovina is osztrák uralom alá került.⁴⁸

1783. január 28-án a Helytartótanács közölte a törvényhatóságokkal az erdélyi cigányok kiutazását tilalmazó rendeletet, és előírta, ha Erdélyből Magyarországra jött kóbor cigányokat fognak el, akkor utasítsák vissza őket, és tegyenek jelentést.⁴⁹

A 18. század második felében összességében a cigány népesség száma növekedett, ennek folyamatát alább részletesebben elemzem. A korszak cigányságáról jelenlegi szűk körű és töredezett tudásunkat leginkább úgy terjeszthetjük ki, ha újabb forrásokat tárunk fel, illetve ha ismert források cigányokra vonatkozó adatait árnyaltabban vonjuk be a vizsgálódásba. A továbbiakban olyan adatokat vizsgálók, amelyek az eddigi kutatásokból kimaradtak, vagy nem kaptak elegendő figyelmet.

CIGÁNYOK AZ 1750–1791. ÉVI ADÓÖSSZEÍRÁSOKBAN

Az Erdélyben bevezetett új adórendszert követő 1750. évi országos adóösszeírásról az Erdély történetét kutató történészek véleménye egybehangzóan, hogy ez az összeírás a legalaposabb és legmegbízhatóbb Erdély 18. századi adózó népességéről. Erdély népességének 1750-ben jellemző általános viszonyait és ennek kontextusában a cigányok helyzetét Trócsányi Zsolt forrástanulmánya, valamint Gyémánt Lászlónak az összeírás kiadásához írt bevezető tanulmánya alapján tekintem át, és saját eredményeimmel egészítettem ki.⁵⁰

⁴⁷ Nagy 1998: 450.

⁴⁸ Nagy 1998: 249.

⁴⁹ Nagy 1998: 267, 463.

⁵⁰ Gyémánt 2016: I–CLXV.

Az 1750-es összeírás fő táblájára jogi kategóriák szerint vezették be az adóköteles családfőket. A sorrend: egyházi nemesek, különböző rendű *libertinusok* (szabadosok), *primipilusok* (lófők), *pixidariusok* (közsédek), királyföldi parasztok, majd a jobbágyok, az *appertinentiával* (a telek tartozékaival) bíró zsellérek, az *appertinentiával* nem bíró zsellérek, kóborlók, cigányok.⁵¹ A városoknál ez másként alakult, Trócsányi Zsolt erről lábjegyzetben szól, de a városoknál a cigányokat nem érinti. Az egyes kategóriák után külön vették fel az özvegyeket. A jogi kategóriák és az egész helység összegzése foglalta össze a fő táblát.

A tabellák 1750-ben 22 rovatban tartalmazták az adatokat. A családfők neve után a földművelésre, majd az állattartásra vonatkozó rovatok csoportja következett. Külön rovatokba került az adózás, a kézművesség és a kereskedelem, a végére pedig a megjegyzések. Az adóról és az *exemptiókról* (mentességekről) vannak szóveges bejegyzések, a megjegyzésben adták meg, ha valaki *alodiaturából* (a földesúr saját kezelésű birtokából) kapott földet, és azt is, ha a falu közföldjén lakott, és abból birtokolt.⁵² Cigányok esetében ezekből a bejegyzésekből tudjuk meg az adómentesség okait, és ezekből kapunk képet a befogadás és a letelepedés módjairól.

Az 1750-es összeírást ismertető Trócsányi Zsolt és Gyémánt László részletesen foglalkoznak ezekkel a kategóriákkal, de nem vagy csak részlegesen térnek ki a cigányokra vonatkozó adatok történeti statisztikai, történeti demográfiai és társadalomtörténeti felhasználhatóságának kérdéseire. Már a cigányok összeírásának módja is többféle volt 1750-ben, és kifejezte helyzetük különbségeit. Összeírtak cigányokat (*zingari*) mint a többtől (egyetlen nemesek, *libertinusok*, jobbágyok, zsellérek, vándorlók, szökevények) különálló társadalmi kategóriát. Ezenkívül találunk még cigányokat a *jobagiones*, *inquilines* és *vagi* kategóriákon belül – ezen kategóriák összesítésébe beszámítva –, ilyen esetben a helységek végén a cigányok összesítésében ők nincsenek benne. A cigányokat jórészt külön társadalmi kategóriaként írták össze, a többi kategóriával összehasonlítva ebből állapítható meg a cigányoknak a társadalomban elfoglalt helyük. Különösen fontosak és speciális helyzetet jelentenek, főként a városoknál, azok az esetek, amikor a cigányokat nem szorosán az adózó népesség után írták össze a fő táblán, hanem külön cigányösszeírásban, vagy külön vették fel a szuburbiumok népességét, köztük a cigányokat. Jellegzetes példaként említhető a Brassóhoz tartozó Bolgárszeg és Bolonya, a város egymással ellentétes északnyugati és délkeleti végén. Hasonlóan végezték el az összeírást Kolozsváron is, de az ottani cigányok összeírása nincs az iratok között, nem találkozott vele a Kolozsvár és Kolozs vármegye levéltárát legálaposabban ismerő Kiss András sem.

Az összeírás az Erdélyi Fejedelemség 2117 településéről tartalmaz adatokat. Ezek 93,4%-ából, azaz 1977 faluból és városból áll rendelkezésre az adóköteles népesség számbavétele. A hiányzó 140 település nagy része Fogarasban és

⁵¹ Trócsányi 1957: 289.

⁵² Trócsányi 1957: 289.

Szászföldön volt, kisebb része a Székelyföldön. Nagysink és Szászváros esetében egész joghatóságok hiányáról beszélhetünk.

Gyémánt László számításai szerint az adóösszeírásba felvett 148 171 adóköteles falusi család az összes erdélyi család 86,9%-át adja. Az adóköteles falusi lakosság társadalmi-jogi helyzetét tekintve a jobbágyok és zsellérek aránya 60%, a szabadoké (szabadparasztoké) 20%. A társadalmi-jogi kategóriák közötti megoszlás kifejezi a falusi lakosságfőlényt. A kismemesi kategóriákba tartozók, a *vagi* kategóriába sorolt, állandó lakóhellyel nem rendelkezők, valamint a cigányok aránya együttesen 8%. A városi adóköteles családok aránya 6,1%, a szuburbiumok lakosságát is beleszámítva. Gyémánt nem tér ki arra, hogy a cigányok ebből mekkora hányadot képviseltek.⁵³ A további részt az „egyéb” kategóriába számolt vendégek, sóvágók, tutajosok, stb. tették ki.

A teljes adóköteles népesség társadalmi-jogi tagolódását Gyémánt László egy kördiagramon mutatja be. Ebben a viszonylatban a jobbágyok és zsellérek aránya szintén 60%, a *vagi* kategóriába sorolt, állandó lakóhellyel nem rendelkezők 20%, a cigányoké pedig 1%.⁵⁴ Ezeknél a számításoknál utalnom kell a besorolás problémáinál mondottakra. Gyémánt László cigányokra vonatkozó számításai azokra vonatkoznak, akiket az önálló, külön *zingari* kategóriában írtak össze. A jobbágyok, zsellérek és vándorlók (*vagi*) között összeírt cigányokat az adott kategóriába számította.⁵⁵ A cigányok tényleges aránya 1%-nál tehát mindenképpen nagyobb volt. Átnéztem az 1750-es összeírás teljes iratanyagát, és kijegyzeteltem a cigányokra vonatkozó minden adatot. A családok szintjén történő feldolgozást külön fogom elvégezni, az alábbiakban csak néhány példát említek.

Miklósvárszékekben, Középpajta helységben külön, önálló kategóriában nem írtak össze cigány családfőket. Gyémánt László és munkatársai forráskiadványában sem szerepelnek a község adataiban, náluk 36 jobbágy és 2 özvegy található ebben a kategóriában. A jobbágyok között azonban összeírtak 3 cigány családfőt. Ha különválasztjuk a cigány családfőket, akkor kaphatjuk meg a reális számukat és arányukat. Ebben az esetben azonban az adózó népesség tagolódásának is módosulnak az arányai mind lokális, mind országos szinten. Középpajtán az összes családfő száma 130, valamint 17 özvegy. A 130 férfi családfőből 3 egytelkes nemes van, 82 szabad székely, 33 jobbágy a cigányok nélkül, 2 zsellér, 7 *vagi* és 3 cigány. A férfi családfők 2,3%-a cigány, akik jogi helyzetük szerint negyed- és féltelkes jobbágyok, házban laknak, adómentesek, összesen 1 tehenük és 3 tinójuk van. Mesterségükre nézve 2 kovács, 1 varga.

⁵³ Gyémánt 2016: XVIII.

⁵⁴ Gyémánt 2016: XV.

⁵⁵ Köszönettel tartozom Gyémánt Lászlónak az erre vonatkozó információkért. Idézet a hozzám 2023. február 21-én e-mailben intézett leveléből: „Tehát az összefoglaló helységenkénti táblázatokban csak a mint cigányoknak összeírtak adatai találhatóak. Ha a családokkénti leosztásban (amivel nem foglalkoztunk) esetleg megjelennek cigányként megjelölt személyek más kategóriák keretein belül, ezek nem lettek külön megjelölve a helység összefoglaló táblázatában, hanem az illető kategóriához lettek számítva.”

A városok és szuburbiumok népességének etnikai megoszlására Gyémánt külön kitér, de csak a románok, szászok és magyarok adatait veszi figyelembe, másokat nem. Némi adalék, hogy a Szeben és Segesvár székekben összeírt 4172 jobbágycsalád közül 587 román, 39 pedig cigány.⁵⁶ Vagyis a két székekben azoknak a cigányoknak az aránya, akiket a jobbágyok között írtak össze, nem pedig külön, ebben a kategóriában, 0,9%.

Brassót említem annak példjaként, hogy a térbeli-társadalmi elkülönülés, a jogállás és az etnikai hovatartozás kapcsolódásai milyen bonyolult népegyeszerkezetet alakítanak ki. A városban összeírták a szász és román családfőket két-két társadalmi kategóriában, mindösszesen 983 főt az özvegyekkel együtt. A Bolonya és Bolgárszeg szuburbiumokban élő cigányokat külön írták össze, térbeli és társadalmi értelemben is. A férfi családfők száma 105 fő, az özvegyeké 11. A Bolgárszegen tartózkodó, a *vagi* kategóriába soroltakat is külön írták össze a cigányok után, ide 28 családfő került. Majd szintén külön Óbrassó szász, román és magyar családfőit, megint csak több társadalmi kategóriában, ez 225 fő, valamint az itt élő *vagi* kategóriába tartozókat, ez további 21 családfő. Bolonya szuburbiumban a társadalmilag külön kategorizált szász, román és magyar családfők száma 212. Az itt összeírt *vagi* kategória 28 főt tett ki. Végezetül következtek a Bolgárszegen élő szász, román és magyar családfők, ezúttal is társadalmilag tagolva, az ő számuk 896. Hozzájuk jön még ebben a városrészben a *vagi* kategória 89 családfője. Mindösszesen 2598 családfő, ebből a cigányok aránya 4,46%, a *vagi* kategória aránya 6,38, utóbbi kettő együttesen 10,84%, ők álltak a városi hierarchia leg-alján. A *vagi* kategória családfői jórészt románok voltak, és román a cigányok többségének neve is. A két csoport abban is hasonló, hogy nincsenek mesterségeik, javaik csak csekély mértékben. A cigányok mindegyikéről azt jegyezték be, hogy házakban laknak.

A legfontosabb adat a cigányokról 1750-ből, hogy Gyémánt László az összeírásból mindösszesen 1997 cigány családot mutatott ki, ebből 9 ezer főhöz közeli népesség számolható (családonként átlagosan 4,5 főt véve). Az adóköteles családfők összességének 1,2%-a cigány. E helyen annyit kell ehhez kiegészítésül hozzáfűznöm, hogy ez semmiképpen sem vehető azonosnak a cigányok Erdély teljes népességén belüli arányával, illetve a fentebbi számítási korrekcióval ez az arány is nagyobb lenne. A további százalékos arányok nélkül tendenciákat érdemes felvázolnunk. A legtöbb adófizető cigány család Torda és Kisküküllő vármegyékben élt, a legkevesebb pedig Felső-Fehérben és Fogarasban. Székelyföldön a legtöbb cigány család Marosszékekben élt, a legkevesebb Csíokban. A Székelyföldön összeírt cigányok mintegy háromnegyede élt Marosszékekben. Az egyes székeken belüli arányokat tekintve az összes adózó családból Udvarhelyszéken volt a legkevesebb cigány, és Marosszékekben a legtöbb. Királyföldön a legtöbb cigány család Székelyszékekben és Medgyesben élt, a legkevesebb Sebesben. A cigányok aránya az összes összeírt családhoz képest Beszterce vidékén a legkevesebb, Kóhalomban

⁵⁶ Gyémánt 2016: XVIII.

a legtöbb. Az összeírásba felvett taxális helyeken mindössze 40 cigány családot írtak össze, ami az összes adóköteles család 0,8%-a.⁵⁷

1750-ben 11 021 iparost írtak össze, a cigányok aránya ebből 4,3%.⁵⁸ A számítások korrekciója esetén ennél is több lenne, mert a jobbágyok és zsellérek sorába felvett cigány családok nagy része gyakorolt valamilyen ipart. Ebben a kategóriában is kimutathatók területi mintázatok, de a cigányokra vonatkozóan Gyémánt László erre nem tér ki.

Kiszámítható az összeírásból a házban lakók aránya is, jelentős területi eltérések jellemzőek ezen a téren is. A jobbágyok és zsellérek közötti cigányok adatai nélkül a legtöbb cigány Királyföldön lakott házban, Gyémánt számításai szerint 57,8%-uk. A vármegyékben ez az arány 37,2%. A legkevesebb cigány a székely székekben és a taxális helyeken lakott házban, 4,8, illetve 0,2%-uk. A vármegyéket és Fogarast területileg külön vizsgálva az jellemző, hogy Kisküllőben és Tordában lakott a legtöbb cigány házban, vagyis ahol a legtöbb adóköteles cigány család élt, a legkevesebben pedig Kolozs, Felső-Fehér, Belső-Szolnok vármegyékben és Fogarasban. Az összességhez viszonyítva a cigányok házainak aránya nem érte el az 1%-ot. Utóbbiak szintén korrelációban vannak a cigányok adózó népességen belüli arányával. Ugyanez mondható el a székely székekről is. A legtöbb cigány Marosszékből lakott házban, Aranyosban a legkevesebb. Háromszékben a cigányoknak nem voltak házaik, a többi székben mindenütt voltak házat birtokló cigányok, még ha arányuk csak 0,1 és 0,5% között volt is. A Szászföldön a legtöbb házzal rendelkező cigány Szekszárdon volt, a legkevesebb Sebesben, Szerdahelyszékben a cigányoknak egyáltalán nem voltak házaik. A cigányok házainak aránya az összeshez viszonyítva Besztercén 0,6%, Kővárban 3,4%, itt is követi a népességi arányokat.⁵⁹

A földbirtoklásban általános tendencia, hogy a cigányok részesedése rendkívül alacsony, a taxális helyeken pedig a cigányok egyáltalán nem birtokoltak földet. Területmértékkel kifejezve a cigányok részesedése sokszorosán a középpérték alatt van. A kisnemesek, szabadok, városiak és jobbágyok között a földbirtok elérte a 8–16 köblöt, a zselléreknél a 3 köblöt, a *vagi* kategóriában a 0,3 köblöt, a cigányoknál viszont csak 0,07 köből volt az egy családra eső föld.⁶⁰ Ugyanígy birtoklási arány mutatható ki az őszi és tavaszi vetésnél is, minimális területi

⁵⁷ Gyémánt 2016: XXI–XXII.

⁵⁸ Gyémánt 2016: XLV.

⁵⁹ Gyémánt 2016: XCIV–XCVII.

⁶⁰ A köből változó nagyságú űrmérték és területmérték. Földnagyságnál egyköblös föld, amelybe egyköblőnyi vetőmag kerül. Egy pozsonyi köblös föld 1100–1200 négyszögöl, egy magyar hold, amelybe 4 véka (kb. 260–270 liter) gabonát vetettek. Űrmértékként egy erdélyi köből 64 pint volt, egy pint pedig kb. 1,6 liter. *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. Szerk.: Ortutay Gyula – Nagy Olivérné. Budapest, 1987. A „köből” szócikk online változata: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/k-72CDA/kobol-73048/> – utolsó letöltés: 2022. július 21.

eltérésekkel.⁶¹ A cigányoknak az állattartásban kimutatható részesedése is ugyanolyan csekély mértékű, mint a földbirtoklásban.

Mindezek az arányok a jobbágyok között összeírt cigányok adataival egyfelől kedvezőbb irányba módosulnának, a *vagi* kategóriába felvett cigányok adataival másfelől viszont kedvezőtlenebb irányba, különösen a városokban. Az adatokat más forrásokkal összevetve, a lakhatás, a földbirtoklás és az állattartás a gazdasági pozíciók évszázados tendenciáját tükrözik.

A meghatározó törésvonal, hogy a cigányok *sessionalis* telken élnek-e, és rendelkeznek-e *pertinentiákkal* (a telek tartozékaival). A másik fontos tényező, hogy értenek-e valamely mesterséghez vagy sem, attól függött, hogy a földesúrnak milyen szolgálattal tartoztak, illetve ha községi telken (*in sessio Pagi*) laktak, akkor mit várt el tőlük a közösség. A nem jobbágytelken élő cigányokat ugyanis vagy a községek fogadták be, többnyire konvencióval, vagy a földesúr allódiúmán szolgáltak. Laktak cigányok házban (*domus*), házszerű putrikban és kalyibákban (*domuncula*), kunyhóban (*tugurium*), földbe ásott kunyhóban (*subterranea gazula*) és sátorban (*tentorium*). A községek úgy oldották meg a cigányok befogadását, hogy községi földre ültették őket, és mesterségbeli szolgálatokat vártak el tőlük. A földesurak elvárása is leginkább az volt, hogy a cigányok mesterségükkel szolgáljanak. A megélhetésüket azonkívül, hogy allodiális földdarabot kaptak, azzal biztosították még, hogy a *desertákat*, vagyis a pusztatelkeket megosztották több cigány között, akik így töredékkelkes zsellérekké váltak.

Az *opificiummal* rendelkezők leggyakoribb mesterségei: *faber ferrarius* (kovács), *sutor* (varga) és *cothurnarius* (csizmadia). Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás adataiból kirajzolódik az a tendencia, hogy a Székelyföldön és Szászföldön több helyen is a székelyek és a szász polgárok foglalták el a kézműves pozíciókat. Ezeket a helyeken vagy nem találunk cigányokat, vagy ha igen, akkor nem gyakorolnak mesterségeket. Az ilyen helységekben székelyek és szászok üzték az ácsmesterséget, ők voltak a nyergesek, és néhány településen a kovácsolást és egyéb fémműveségeket is ők foglalták el, részben a fafeldolgozó mesterségeket is, például az esztergályozást, kupakészítést. A cigányok ezekből az ágazatokból kiszorultak. A famunkás tevékenységek egy része azonban nem fordul elő szászok és székelyek között, a teknőfaragás és a kanálkészítés sem. Ezeknek a pozícióknak a betöltése a cigányok számára attól függött, hogy a helyi népességben élt-e háziiparként. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a cigányok jelentős hányada nem értett mesterséghez, ők leginkább napszámos munkából éltek.

Adózás tekintetében is különbségeket tapasztalunk. A cigányok egy része jobbágyok és zsellérek módjára adózik, mások speciális szolgálatokkal tartoznak, megint másokról pedig sok helyen azt jegyezték fel, hogy régi szokás szerint (*in usu, ex consuetudine*) nem tartoznak *contributióval*. Utóbbiak voltak a legtöbben. Trócsányi Zsolt az adóösszeírás előzményeinél kitér azokra, akik a törvényhatóságok határozatából voltak adómentesek. Kőhalomszékről tudható, hogy

⁶¹ Gyémánt 2016: XCIX–CLI.

2. táblázat

Társadalmi megoszlás Erdélyben 1765 és 1791 között

<i>Társadalmi kategória</i>	<i>1765</i>	<i>1767</i>	<i>1776</i>	<i>1785</i>	<i>1791</i>
Királyföldi nemes	60	262	94	99	129
Többtelkes nemes	–	4324	–	–	–
Egytelkes nemes	8317	11 584	9363	10 843	9268
Bojár	610	1227	727	530	537
Libertinus	4837	–	6064	12281	6824
Szabad román	14 816	14 649	18 235	21 430	21 653
Szabad német	60	–	237	85	253
Szabad szász	17 921	18 364	21 717	24 306	26 115
Szabad magyar	627	5556	1159	1141	1219
Szabad székely	7276	7866	7942	4840	10 028
Primipilus	–	8812	–	–	–
Jobbágy	109 190	107 945	121 066	132 232	128 712
Zsellér	50 126	45 495	55 919	58 903	63 866
Taxalista	13 238	11 865	12 254	10 791	13 360
Bányász	804	1459	3412	5643	4328
Sóvágó	969	923	1115	957	719
Aranymosó	–	118	–	–	257
Tutajos	867	839	1587	1927	2090
Román pap	–	391	–	–	–
Zsidó	194	151	241	304	314
Görög	74	108	100	94	103
Örmény	191	528	167	203	246
Bolgár	49	51	38	31	31
Cigány	7089	7380	7429	9474	11 353
Anabaptista	21	20	–	–	–
Kóborló	49 964	8442	2986	2632	1028
Határőr	22 415	–	–	–	–
<i>Összesen</i>	<i>26 4715</i>	<i>258 359</i>	<i>271 852</i>	<i>298 746</i>	<i>302 433</i>

Forrás: Csetri–Imreh 1980: 76–77. 1. táblázat alapján.

mentesítette az ott élő cigányokat az adózás alól, évente vasszöveget tartoztak adni Kőhalom vára *reparatiojához*.⁶²

Mindezen kritériumoktól függően, összességében már 1750-ben a társadalmi és gazdasági pozíciók, illetve az életmód valamelyes variabilitásával találkozunk, ami a következő évtizedekben tovább differenciálódik majd.

⁶² Trócsányi 1957: 305.

A következő évtizedekben az erdélyi adóösszeírások szerkezete alapvetően megegyezik az 1750. évvel. Az 1765 és 1821 közötti összeírások összesített adatait Csetri Elek és Imreh István tette közzé.⁶³ Ebből az időszakból mostani tanulmányomhoz a 18. századi adatokat használtam. Ezeknél az adatoknál ugyanaz a módszertani probléma merül fel, mint amit a besorolás kérdéseinél és az 1750-es összeírásnál említettem.⁶⁴ A külön kategóriában összeírt, összesített adatsorba beszámoltakon kívül lehettek cigányok más társadalmi kategóriákban is, különösen a jobbágyok, zsellérek, *libertinusok*, kóborlók és aranymosók között. Itt azonban nincs lehetőség még példák szintjén sem kompenzálni.

1765 és 1791 között 27 társadalmi kategória szerepel az összeírásokban, 21-ről vannak adatok valamennyi évből. Ezeket tartalmazza a 2. táblázat.⁶⁵ A számok mutatják az egyenetlenséget, és ez megmutatkozik az arányokban is. Az összes adózóhoz mérten a cigányok aránya 1765-ben 2,67%, 1767-ben 2,85%, 1776-ban 2,73%, 1791-ben 3,75% (2. táblázat).

Az 1770-es évek közepétől növekedés jellemző, ami az 1780-as években erősebb lesz. Valószínűsíthető, hogy egyfelől a migráció hullámzó dinamikája húzódik a jelenség mögött, az elvándorlás mellett mégiscsak számolhatunk visszavándorlással is. Másfelől szerepe lehetett a rendeleti politikának is, valamelyest sikerült a Magyarországra irányuló beáramlást mérsékelni, illetve a bécsi udvarból koordinált, ezekben az években intenzívebbé váló letelepítési politikának is lehetett némi eredménye. Két esztendő adatai területi bontásban is összevethetők (lásd 3. és 4. táblázat).

A három nagyobb területi egység között nincs jelentős eltérés a cigányok arányában, ez arra utal, hogy a vármegyék, a Székelyföld és a Királyföld területén egyenletes eloszlásról beszélhetünk. A Partium a cigány migráció fontos átmenő területe. A Szatmár vármegyénél fentebb említett erőteljes mozgás jelentős részben innen táplálkozott, és a Moldva felőli migráció is főként ide irányult. A cigányok itteni arányának csekély változásából úgy tűnik, hogy továbbvándoroltak, ez is megerősíti a szatmári adatokat. A Havasalföld felőli bevándorlás, ahogy arról már szó volt, elsősorban a székely és szász székeket érintette, az 1767 és 1791 közötti dinamika csaknem egyforma, Székelyföldön erősebb kissé. Ehhez mérten a vármegyék és Fogaras területén a cigányok arányának változása jóval kisebb. A székely és szász székek területére nem sokkal 1791 előtt érkezhettek újabb csoportok, és még nem húzódtak tovább, vagy ha igen, akkor Magyarországra felé vették az irányt. A fentebb már idézett források alapján utóbbi a valószínűbb. A 18. században az eddig megismert adatokból az adózó cigány családfők

⁶³ Csetri–Imreh 1980. Az összeírások lelőhelyéről és keletkezéséről vö. Csetri–Ireh 1980: 71. 1. és 3. sz. jegyzet.

⁶⁴ Csetri–Imreh 1980 nem tér ki a besorolás problémájára. Közlik az adóösszeírások összesítéseinek cigányokra vonatkozó számait, de a társadalmi változások és a társadalmi kategóriák viszonyának elemzésében a cigányoknál hat sorra szorítkoznak a 67. oldalon.

⁶⁵ Csetri–Imreh 1980: 76–77. 1. számú táblázat alapján.

számának növekedése mutatható ki a taxás helyeken is.⁶⁶ Ha kitekintünk az 1791 utáni adóösszeírásokra is, akkor ezeken a helyeken több évtizedes távlatban csökkenést tapasztalunk,⁶⁷ de ez már egy későbbi időszak társadalmi átrendeződésének és városfejlődésének következménye. A 18. századi tendencia némileg úgy árnyalható, ha megnézzük a lokális adatokat is, ami a Csetri Elek és Imreh István által közölt adatokból az 1791. évnél lehetséges (5. táblázat).

3. táblázat

A cigány adózók száma területi bontásban 1767-ben és 1791-ben

<i>Vármegyék és Fogaras</i>		<i>Partium és Kövárvidék</i>		<i>Székely székek</i>		<i>Szász székek</i>		<i>Taxás helyek</i>		
<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	
1767	132 360	4107	26 381	251	37 070	1136	54 687	1736	7861	150
1791	152 594	5228	33 287	390	31 171	1554	75 551	3730	9830	451

Forrás: Csetri–Imreh 1980: 78, 2. táblázat alapján.

4. táblázat

A cigány adózók aránya területi bontásban 1767-ben és 1791-ben

<i>Vármegyék és Fogaras</i>		<i>Partium és Kövárvidék</i>		<i>Székely székek</i>		<i>Szász székek</i>		<i>Taxás helyek</i>	
<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>
1767	3,1	0,9		3		3,1		1,9	
1791	3,4	1,17		4,98		4,93		4,58	

Forrás: Csetri–Imreh 1980: 80. 5. táblázat alapján.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a négy meghatározó területi egység mely vármegyében és székeiben élt a legtöbb cigány, akkor jelentős egyezést találunk az 1750-es állapottal, de átrendeződés is történt. A Szászföldön Nagyszében és Brassó városok, illetve térségük a középkor vége óta nagyobb számú cigány népesség befogadói. Segesvár, Medgyes, Nagysink, Újgyház és Beszterce területén a 18. században alakult ki a cigányok nagyobb aránya, és ez tartós tendencia maradt. Kőhalom viszszaszorult ezen a téren, Sebes és Szászváros pozíciója megmaradt. Székelyföldön tartós tendencia lett, hogy Aranyos és Maros területén éltek a legnagyobb arányban cigányok. A vármegyékben hasonló Küküllő és Torda. Háromszék helyzete változóbb volt, a cigányok itteni aránya a határmentiségtől és a bevándorlástól függően ingatagabb volt (az 1791-es magas arány erős bevándorlásra utal), miként Beszterce-vidéken, valamint Fogarasföldön. Általános tendenciaként állapítható meg,

⁶⁶ A taxás hely adóátalányt fizető városok speciális kategóriája Erdélyben. Kialakulásáról lásd Borosy 1992.

⁶⁷ Csetri–Imreh 1980: 97, 104, 113, 122, a 23, 28, 41, 48. számú táblázatok.

hogyan a cigányok száma és aránya egy-egy területen és településen összefügg az adott térség gazdasági fejlettségével, továbbá meghatározó a városok, birtokközpontok koncentrációja. A taxás helyek adataiban ez jelenik meg. Az erre vonatkozó adatokat azonban hosszabb időtávban, alaposabb lokális kutatások esetén lehet árnyaltabban értelmezni és pontosabb válaszokat adni – a Marosvásárhelyről közelmúltban írt tanulmányomban ezt végeztem el.⁶⁸

5. táblázat

A cigány adózók száma és aránya közigazgatási egységenként 1791-ben

<i>Közigazgatási egység</i>	<i>Összes adózó</i>	<i>Cigány adózó</i>	<i>Cigányok aránya (%)</i>
<i>Az erdélyi vármegyék és Fogaras</i>			
Fehér	38 119	1318	3,45
Küküllő	14 485	780	5,38
Belső-Szolnok	16 877	370	2,19
Torda	19 592	824	4,2
Doboka	14 083	434	3,08
Hunyad	22 618	584	2,58
Kolozs	20 393	649	3,18
Fogaras-vidék	6427	269	4,18
<i>Együtt</i>	<i>152 594</i>	<i>5228</i>	<i>3,42</i>
<i>A Partium és Kővár-vidék</i>			
Közép-Szolnok	11 751	66	0,56
Kraszna	6168	62	1,00
Zaránd	9469	228	2,40
Kővár-vidék	5899	34	0,57
<i>Együtt</i>	<i>33 287</i>	<i>390</i>	<i>1,17</i>
<i>A székely székek</i>			
Udvarhely	10 716	322	3,00
Maros	9879	564	5,70
Háromszék	5445	389	7,14
Csík	2602	96	3,68
Aranyos	2529	183	7,23
<i>Együtt</i>	<i>31 171</i>	<i>1554</i>	<i>4,98</i>
<i>A szász székek és vidékek</i>			
Szeben	18 835	822	4,36
Segesvár	5074	326	6,42
Medgyes	6820	450	6,59
Kőhalom	5505	265	4,81
Nagysink	5505	445	8,08
Szászsebes	2974	89	2,99
Szerdahely	3330	136	4,08

⁶⁸ Nagy 2022.

<i>Közigazgatási egység</i>	<i>Összes adózó</i>	<i>Cigány adózó</i>	<i>Cigányok aránya (%)</i>
Újgyeház	3007	176	5,85
Szászváros	3307	75	2,26
Brassó	16 617	691	4,15
Beszterce	4497	255	5,67
<i>Együtt</i>	<i>75 551</i>	<i>3730</i>	<i>4,93</i>
A taxás helyek			
Kolozsvár	2591	74	2,85
Marosvásárhely	1164	36	3,09
Gyulafehérvár	1153	54	4,68
Erzsébetváros	807	81	10,03
Szamosújvár	1001	43	4,29
Más városok taxalistái	3114	163	5,23
<i>Együtt</i>	<i>9830</i>	<i>451</i>	<i>4,58</i>

Forrás: Csetri–Imreh 1980: 82–88, a 6–10. számú táblázatok alapján. A taxás helyek közül öt város adatait adják meg, a többi városét összevontan.

Marosvásárhely példája azt mutatja, hogy a cigányok számának változása is összefüggésbe hozható a városhierarchia átrendeződésével, a városi élet változásaival, valamint azzal a folyamattal, amelyben a legnagyobb erdélyi városok fokozatosan zárt városból nyitott várossá váltak.⁶⁹ Marosvásárhely mint a térség vonzásközpontja és elsődleges piacközpontja a cigány népséget is vonzotta. A marosszéki falvak cigány népségének a 18. század végén kezdődött, a 19. század elején felerősödő csökkenése főként nem távolabbi helyekre történt elvándorlással és időszaki munkavégzéssel magyarázható, hanem a városba költözéssel is, azaz egy részük behúzódott Marosvásárhelyre.

AZ 1781. ÉS 1783. ÉVI ERDÉLYI CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK

Abból az időszakból, amikor Erdély Magyarországtól elválasztva, külön politikai szervezettel és országgyűléssel tartozott a Habsburg Birodalomhoz, jelenleg egyetlen olyan összeírást ismerünk, amely kifejezetten azért történt, hogy a Gubernium alá tartozó cigány népséget megszámlálják. Pontosabban, remélem, hogy a kutatásaim nyomán ismerni fogjuk, hiszen az Erdély népségéről író szerzők egyike sem említi ezt a *conscriptiót*, vagyis az eddigi kutatások áramába nem került bele.

A Gubernium 1781. január 18-án rendelte el a felmérést,⁷⁰ célja a Bécsből, az erdélyi kancelláriától is inspirált szisztematikus letelepítési politika előkészítése volt, amire az elkövetkező években részlegesen sor is került. Röviddel ezután

⁶⁹ Sonkoly 2001: 119–145.

⁷⁰ MNL OL F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868. Az összeírás keletkezésére vonatkozó iratok ugyanezen a számokon, az összeírások mellett találhatók.

a cigányok Erdélyből való kiutazását tilalmazó rendeletet hoztak, melyet már érintettem. Az erdélyi kormányzat számára az 1740-es évek óta folyamatosan gondot okoztak azok, akik folytonos ide-oda mozgással kivonták magukat az adózásból. A forrásokból egyértelmű, hogy a letelepítés cigányokat is érintő problémáit vizsgáljunk kellene, ám az 1780-as évek előtti időszakból jelenleg csak szórványos adataink vannak erről. Sepsiszék irataiban például 1767-ből fennmaradt egy aláírás és egy pontos keltezés nélküli utasítás.⁷¹ Feltehetően valamelyik földesúr instrukciói a tisztartójának, hogy tárgyaljon egy sátoros cigány kompániával, és *contractussal* vegye őket a földesúr keze alá. Az állam által kezdeményezett, tervszerű letelepítésről azonban Erdélyben 1781 előtt nem tudunk. Néhány év múlva, 1786-ban már a letelepítés eredményeit mérték fel. Szintén Háromszékből maradt fenn az a cigányokról készült összeírás, amely családonként mutatja ki az életmód változását.⁷² Ez a nagy terjedelmű és részletes forrás feldolgozatlan, erre ebben a tanulmányban én sem vállalkozhatok; néhány mozzanatát Albert Ernő említi.⁷³

A guberniumi összeírást a székely és szász székek, a vármegyék és a városok külön-külön hajtották végre.⁷⁴ A Főkormányzék tudni akarta a cigányok számát, és tájékozódni arról, hogy beletartoznak-e a társadalmi hierarchiába, ellenőrizhetők és adóztathatók-e. A fiskális cigányokat nem kellett összeírni, velük itt sem foglalkoztak külön. A helyi hatóságok által felküldött összeírási íveket a Guberniumnál összesítették. Többféle összesítő tábla is található az iratok között.⁷⁵ Az erdélyi vármegyék és Fogaras, a székely székek, a szász székek és vidékek mellett ebben az összeírásban is külön kimutatták a taxás helyek adatait.⁷⁶ A továb-

⁷¹ ANR Covasna, Fond 8. Inventar 194. Háromszék 1677–1770. 201/1767.

⁷² ANR Covasna, Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771–1790. 910/1786.

⁷³ Albert 2000.

⁷⁴ Az összeírások címe: *Tabella De numero Statu Zingarorum*. Az oszlopokba rendezett rovatok címe latin, ezek: *Nomina Possessionum* (helység neve), *Nomina Patrum Familias Zingarorum* (cigány családfő neve), *Numerus Animarum Virilis Sexus* (a férfi családtagok száma), *Numerus Animarum Faemini Sexus* (a női családtagok száma), *Opificium quarum exercet* (milyen mesterséget gyakorol?), *Religio* (vallás), *Utrum Domiciliatus vel Vagus* (letelepült vagy vándorló), *Utrum Jobagio, Inquilinus vel Libere Conditionis* (jobbágy, zsellér vagy szabad menetelű), *Si Jobagio, vel Inquilinus cujus?* (kinek a jobbágya vagy zsellére?).

⁷⁵ A *Tabella Indicans Numerum et Statum Zingarorum /exceptis fiscalibus/ in toto Transylvaniae Principatu cum Ima Mensis Marty Anni 1781 repertorum* című táblázat a helységek neve (*Nomina Locorum*) után már csak számadatokat tartalmaz. Megadják helységenként a családfők (*Numerus Patrem et Matrem familias*) számát, majd azt, hogy a családok közül mennyi a letelepült, a vándorló, a jobbágy és a zsellér. A *Recapitulatio Circulorum* című táblázat egy-egy szék és vármegye adatait összesítetten közli: a családfők és a lelkek számát, valamint a családok megoszlását letelepültség és jogállapot szerint. A *Recapitulatió*ban egy sorban adják meg a taxás helyek (*Loca Taxalia*) egyesített adatait, de készült egy külön tabella, amelyben a taxás helyek adatait adják meg ugyanúgy, mint a *Recapitulatió*ban.

⁷⁶ A következő taxás helyek szerepelnek ebben a kimutatásban: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Vizakna, Abrudbánya, Hátszeg, Vajdahunyad, Illyefalva, Kézdivásárhely, Bereck, Székelyudvarhely, Oláhfalva, Erzsébetváros, Szamosújvár. Annak okára, hogy miért nem szerepel valamennyi taxás hely a tabellában, utalás sincs. Az összeírásból következtethető magyarázat: ahol nem laktak cigányok, azokat a városokat kihagyták a listából, például Csíkszeredát és Sepsiszentgyörgyöt.

biakban a *Tabella Indicans* és a *Recapitulatio Circulorum* adatait használva, a cigány népesség lélekszámát, területi megoszlását és néhány társadalmi jellemzőjét igyekszem pontosítani.

Zsupos Zoltán az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok tizen-nyolc összeírását adta ki az 1744–1785 közötti közel fél évszázadból.⁷⁷ A fiskális cigányokat kompániánként írták össze. Az adatokkal pontosíthatók az Erdély cigány népességére vonatkozó számítások. Fontos ez a forráscsoport a foglalkozási megoszlás vizsgálatában is, elsősorban itt találjuk azokat a mesterségeket, amelyeket Magyarországon Erdős Kamill óta az oláh cigányok alcsoportjaihoz (rézművesek, rostások, lakatosok, foltozók) társítunk. Az 1781. és 1783. évi összeírások adatait elsősorban a lélekszámra vonatkozó számításához használom.

A *Tabella Indicans* és a *Recapitulatio* szerint a családfők összes száma, a *Taxa Localia* egyesített adataival együtt 12 686, a lelkek száma pedig 35 539 fő. Ha a két adatot összeadjuk, az eredmény 48 225. Ennyi lett volna Erdély megszámtolt cigány népessége a fiskális cigányok nélkül. A lelkek száma azonban nem vehető pontosnak, mert a családtagokat következtetlően vették fel, több helyen a feleségek hiányoznak az összeírásból. Ha a családok számát a szokásos 4,5-del szorozzuk, a cigány népesség 57 ezerre jön ki. Ha elfogadnánk azt a becslést, hogy a fiskális cigányok az erdélyi cigányság egynegyedét tették ki, 48 ezret tekintve háromnegyednek, akkor 64–65 ezer fő cigány népesség lehetséges. Ez Leonhard, Benigni és Lebrecht adataához közeli. Ha 57 ezret veszünk háromnegyednek, akkor a cigány népesség 76 ezer lenne.

Negyedszázaddal később, 1805-ben egy főkormányászéki jelentésben az 1781-es számlálás adatait küldték fel az Erdélyi Udvari Kancelláriának. A családok számát közölték, amiből 8598 a letelepültek (*domiciliati*) és 4088 a kóborlók (*vagi*) száma. A jelentés alapján biztosra vehetjük, hogy 1781 óta nem történt másik cigányösszeírás, de azt is, hogy az akkori összeírás hiányos volt, amit a Főkormányászkék meg is írt a Kancelláriának a következtetéssel együtt: „a Király Fő-Igazgató-Tanács azon nyíltan kifejezett meggyőződésre jutott, miszerént míg a cigányok általában meg nem telepítettek, addig biztos összeírást véghezvinni lehetetlen.”⁷⁸

Az 1781-es guberniumi felvétellel majdnem egyidejűleg készült egy összeírás a sátoros taxás fiskális cigányokról, amelyben 1227 cigány családfőt írtak össze.⁷⁹ A Kincstár joghatósága alá tartozó aranymosók 1781-eshez legközelebbi összeírása 1783-ból való, abban 1686 cigány családfő szerepel.⁸⁰ Ez a két adat együtt 2913 fő. Ha 4,5-del szorozzuk, akkor a fiskális cigányok száma 13 109. Ha viszont hozzáadjuk a guberniumi összeírás 48 225-ös összegéhez, akkor 61 225-öt kapunk, ez azonban nem reális az említett következtetlenség miatt.

A már említett 1805-ös főkormányászéki jelentés szerint a taxás fiskális cigány családok 1781-re vonatkozó száma 1239, az aranymosó fiskális cigány családoké

⁷⁷ Zsupos 1996.

⁷⁸ Mezey–Pomogyi–Tauber 1986: 113.

⁷⁹ Zsupos 1996: 245–281.

⁸⁰ Zsupos 1996: 331–366.

pedig 1291. Tehát a korabeli iratok között is ellentmondások vannak és a családok/családfők száma is képlékeny. A fiskális családok együttes száma ennek alapján 2530. A 4,5-ös szorzóval a fiskális cigányok száma 11 385. Hozzáadva a 12 686-ot, az összes cigány család száma 15 216, ezt 4,5-ös szorzóval szorozva 68 472-t kapunk.

Az erdélyi cigányság lélekszámát összességében tehát, kétségekkel ugyan, 60 és 70 ezer közé tehetjük, figyelembe véve a vándorlás miatti ingadozást, illetve azt, hogy párhuzamosan folyt a román területekről a be- és visszavándorlás, továbbvándorlás Magyarországra és vissza, valamint egy letelepedési folyamat is. Mivel az 1750-es adóösszeírásba a Partium cigány népességét nem vették fel, az 1781-es adatok az előző és következő évek adóösszeírásaihoz viszonyíthatók. Ha az 1781-es guberniumi adatfelvétel 12 686 családfő számát a 2. táblázat cigányokra vonatkozó adatainak sorába illesztjük, akkor 1776-hoz képest nagyobb növekedés történt, mint ahogy az adóösszeírásokból látszik. Az adózó cigány családok 1785. és 1791. évi számához viszonyítva 1781 után csökkenés mutatkozik, ami megerősíteni látszik az elvándorlásra vonatkozó adatokat, de ismételten figyelniük kell arra, hogy az adóösszeírásban a nem a „cigány” kategóriában összeírt cigányok nincsenek benne. Korrekció a források családok szintjén történő feldolgozásával válna lehetővé.

A *Recapitulatio* számadatait szerkesztettem a 6. táblázatba, és azokból számoltam ki a tagolódás arányait a 7. táblázatban. A taxás helyek adatai és a summa az eredeti forrásból valók, a négy nagy területi egység közigazgatási egységeinek együttes részszáma az én számításom. A családfők és családtagok összegét sem tartalmazza a kimutatás, ez is saját számításom.⁸¹

A következtelenségek, pontatlanságok és hiányok ellenére érdemes ezeket a számokat figyelembe venni, mert témánk további árnyalásához járulnak hozzá. Az abszolút számok alapján a vármegyék közül Hunyadban, Kolozsban és Tordában, a Székelyföldön Marosban, Udvarhelyben és Háromszéken, a Királyföldön pedig Szebenben és Brassóban élt a legtöbb cigány. A népességszám, valamint a jogállás és életmód szerinti tagolódás egymáshoz viszonyítása területi mintákat rajzol ki.

A legnagyobb cigány népesség a legnagyobb területű vármegyékben található. Erdélynek ezen a vidékein volt a legtöbb termőföld, itt a legmagasabb a letelepült cigány családok aránya. Ez valamelyest a cigány családok parasztosodását is jelenti, legfőképpen pedig azt, hogy a paraszti népességet kiszolgáló cigányoknak itt tudtak telket adni. Szászföldön hasonló tendencia jellemző, itt a cigányok főként ipari tevékenységeik révén vagy napszámosként, városi proletárként integrálódtak a társadalomba. Ehhez mérten Székelyföldön és a Partiumban kiugróan magas a jobbágyok aránya, de úgy, hogy a vándorlóké is. Ez azt jelenti, hogy itt jogállapotban erősebben integrálódtak, életmódban kevésbé.

⁸¹ A székely székek és fiúszékek adatait az eredeti forrásnak megfelelően külön tüntetem fel, de az elemzésnél együtt veszem figyelembe.

6. táblázat

A cigány népesség száma és tagolódása az 1781. évi összeírás összesített adatai alapján

	<i>Családfők</i>	<i>Lelkek száma</i>	<i>Cigányok összesen</i>	<i>Letelepült</i>	<i>Kóborló</i>	<i>Jobbágy</i>	<i>Zsellér</i>
Az erdélyi vármegyék és Fogaras							
Felső-Fehér	419	832	1251	354	65	390	29
Alsó-Fehér	702	1673	702	498	204	653	49
Küküllő	644	1535	2179	581	63	567	77
Torda	824	2212	3036	640	184	742	82
Kolozs	927	927	3058	586	341	835	92
Doboka	680	1818	2498	427	253	647	33
Belső-Szolnok	505	1317	1822	288	217	462	43
Hunyad	1080	3575	4655	505	575	1030	50
Fogaras	291	608	899	149	142	273	18
<i>Együtt</i>	<i>6072</i>	<i>14 497</i>	<i>20 100</i>	<i>4028</i>	<i>2044</i>	<i>5599</i>	<i>473</i>
A Partium és Kővár-vidék							
Közép-Szolnok	447	1408	1855	241	206	415	32
Kraszna	191	523	714	91	100	172	19
Zaránd	195	660	855	90	105	190	5
Kővár-vidék	153	375	528	20	133	145	8
<i>Együtt</i>	<i>986</i>	<i>2966</i>	<i>3952</i>	<i>442</i>	<i>544</i>	<i>922</i>	<i>64</i>
A székely székek							
Udvarhely	495	1620	2115	197	197	473	22
Háromszék	503	1411	1914	158	158	480	23
Csík	142	572	714	91	51	142	0
Maros	848	2387	3235	645	203	802	46
Aranyos	114	502	616	39	75	109	5
Bardóc	58	113	171	24	34	58	0
Miklósvár	67	263	330	43	24	62	5
Gyergyó	92	378	470	26	66	89	3
<i>Együtt</i>	<i>2319</i>	<i>7246</i>	<i>9565</i>	<i>1223</i>	<i>808</i>	<i>2215</i>	<i>104</i>
A szász székek és vidékek							
Szeben	678	2674	3352	562	116	439	239
Segesvár	229	541	770	203	26	203	26
Brassó	637	1443	2080	493	144	102	535
Medgyes	306	1155	1461	257	49	227	79
Beszterce	211	864	1075	147	64	163	48
Szászsebes	83	161	244	56	27	56	27
Nagysink	256	950	1206	243	13	241	15
Szerdahely	106	184	290	73	33	60	46
Kőhalom	190	385	575	161	29	174	16
Ujegyház	92	174	266	75	17	89	3
Szászváros	71	96	167	51	20	59	12
<i>Együtt</i>	<i>2859</i>	<i>8627</i>	<i>11 486</i>	<i>2321</i>	<i>538</i>	<i>1813</i>	<i>1046</i>
Taxa localia	450	999	1449	296	154	398	52
<i>Összesen</i>	<i>12 686</i>	<i>35 539</i>	<i>48 225</i>	<i>8598</i>	<i>4088</i>	<i>10 947</i>	<i>1739</i>

Forrás: saját adatok.

7. táblázat

A cigány családok tagolódásának arányai az 1781. évi összeírás összesítése alapján

	<i>Családfők száma</i>	<i>Letelepült %</i>	<i>Kóborló %</i>	<i>Jobbágy %</i>	<i>Zsellér %</i>
<i>Az erdélyi vármegyék és Fogaras</i>					
Felső-Fehér	419	84,48	15,52	93,07	6,93
Alsó-Fehér	702	70,94	29,06	93,01	6,99
Küküllő	604	90,21	9,79	88,04	11,96
Torda	824	77,66	22,34	90,04	9,96
Kolozs	927	63,21	36,79	90,07	9,93
Doboka	680	62,79	37,21	95,14	4,86
Belső-Szolnok	505	57,02	42,98	91,48	8,52
Hunyad	1080	46,75	53,25	95,37	4,63
Fogaras	291	51,20	48,80	93,81	6,19
<i>Együtt</i>	<i>6072</i>	<i>92,21</i>	<i>7,79</i>	<i>66,33</i>	<i>33,67</i>
<i>A Partium és Kővár-vidék</i>					
Közép-Szolnok	447	53,91	46,09	92,84	7,16
Kraszna	191	47,64	52,36	90,05	9,95
Zaránd	195	46,15	53,85	97,43	2,57
Kővár-vidék	153	13,07	86,93	94,77	5,23
<i>Együtt</i>	<i>986</i>	<i>44,82</i>	<i>55,17</i>	<i>93,50</i>	<i>6,50</i>
<i>Székely székek</i>					
Udvarhely	495	60,20	39,80	95,55	4,45
Háromszék	503	68,58	31,42	95,42	4,58
Csík	142	64,08	35,92	100	0
Maros	848	76,06	23,94	94,57	5,42
Aranyos	114	34,21	65,79	95,61	4,39
Bardóc	58	41,37	58,63	100	0
Miklósvár	67	64,17	35,83	92,53	7,47
Gyergyó	92	28,26	71,74	96,73	3,27
<i>Együtt</i>	<i>2319</i>	<i>52,73</i>	<i>34,84</i>	<i>95,51</i>	<i>4,49</i>
<i>Szász székek</i>					
Szeben	678	82,89	17,11	64,74	35,26
Segesvár	229	88,64	11,36	88,64	11,36
Brassó	637	77,39	22,61	16,01	83,99
Medgyes	306	83,98	16,02	74,18	25,82
Beszterce	211	69,66	30,34	77,25	22,75
Szászsebes	83	67,46	32,54	67,46	32,54
Nagysink	256	94,92	5,07	94,14	58,60
Szerdahely	106	68,86	31,14	56,60	43,40
Kőhalom	190	84,73	15,27	91,57	8,43
Ujgyház	92	81,52	18,48	96,73	3,27
Szászváros	71	71,83	28,16	83,09	16,90
<i>Együtt</i>	<i>2859</i>	<i>81,18</i>	<i>26,32</i>	<i>63,41</i>	<i>36,59</i>
Taxa localia	450	65,77	34,23	88,44	11,56
<i>Összesen</i>	<i>12 686</i>	<i>67,77</i>	<i>32,23</i>	<i>86,29</i>	<i>13,71</i>

Forrás: saját adatok.

Ebben a modellben a cigányok nagyobb részénél az életmód alapeleme a faluzás (mendikáció), amikor az év nagy részében lakóhelyüket elhagyva, különféle piakereső szolgáltató tevékenységekkel, időszakos munkavállalással keresik meg kenyerüket.

Fontos tényező még, hogy a jelentős cigány népességű vármegyékben a cigányság nem koncentrálódott nagy számban egy-egy településen, hanem egyenletesen eloszlott a falvak között. Különösen Hunyadban és Tordában volt ez jellemző, ahol a falvakban 2-3 cigány család élt. 100 főnél népesebb cigány közösségek a legnagyobb városokban voltak, Kolozsváron, Abrudbányán, Gyulafehérváron, Vajdahunyadon. Kivételesen magas volt a cigányok száma Erzsébetvárosban, közel 400 fő. Székelyföldön és Szászföldön a falvakban nem tapasztalható olyan szóródás, mint az említettekénél, a koncentráció erősebb. 100 főnél is nagyobb lélekszámú közösségek jöttek létre Marosvásárhely és Székelyudvarhely környékén, Marosszentgyörgy, Mezőbánd, Gagy, Nagysolymos, Háromszékben Barót, Gyergyóban Gyergyószentmiklós helységeiben. Ezekben a településeken voltak a cigányvárosnak nevezett szegregátumok történeti előzményei, melyekre az etnográfusok a 20. század elején figyeltek fel. A cigány népesség koncentrációja a Szászföldön volt a legerősebb, vagyis ott, ahol a legfejlettebbek voltak a városok. Itt 100 főnél nagyobb lélekszámú cigány közösségek éltek Brassó környékén, Hosszúfalu, Feketehalom, Rozsnyó, Hermány, Prázsmár helységeiben, továbbá Segesváron. Szászvárosban a cigányok száma nem érte el a 100 főt, de jellegzetes példája a koncentrációnak, hogy itt élt Szászvárosszék cigányságának 53,29%-a. Erdély legnépesebb cigány közösségei éltek Nagyszeben és Brassó városokban, az 1781-es adatok szerint 730, illetve 648 fő. Az 1750-es adatokhoz képest a növekedés sokszoros, Brassóban közel hatszoros.

Az 1781. évi guberniumi adatfelvétel szerint a családfők közel ötvenféle mesterséget és megélhetési módot gyakoroltak, de túlnyomó részük ekkor is három mesterség között oszlott meg: kovács, varga, zenész. Magyarországhoz képest feltűnő eltérés a lábbelikészítők magas aránya. Az azonos tevékenységet folytatók túlnépesedése fontos kiváltó oka volt a migrációnak. Egyúttal azonban az a tendencia is érvényesült, hogy némely – nagyobb arányban egyébként nem cigányok által művelt – foglalkozások főként ott fordulnak elő cigányok között, amelyek a helyi gazdasági szerkezethez alkalmazkodtak, például a speciális faesztergályozás (orsócsinálás) Gyergyóban, ahol a fakitermelés és fafeldolgozás meghatározó gazdasági ágazat volt. Több településen a cigány családfő nem a mai fogalmaink szerinti „hagyományos” mesterségből élt, hanem *manuarius* volt, azaz a korabeli munkanélküliek közé tartozott, akik napszámból, alkalmi munkákból, néha közmunkából tartották el családjukat, vagy bármiből, ami éppen adódott.

Marosszékben például a családfők többsége dominánsan a kovács (246 fő), a varga vagy valamely más lábbelikészítő (197 fő) és a muzsikus (128 fő) mesterségből élt. Ez a három tevékenység adta a családfők közel 70%-ának a megélhetését. A családfők 15%-a nem rendelkezett semmilyen mesterséggel, vagy koldulni kényszerült. A további 15% körében nagyobb gyakorisággal fordul elő a napszámos,

aranyász, kanalas, tímár. Egy-két ember volt csupán üstös, sintér, szolga, rostás, lakatos, téglás, szűcs, lovasz, lóherélő, révész, bába, tapasztó, mészégető.

A városok többségében 1781-ben is az említett aránytalan foglalkozási szerkezet jellemző, még Brassóban és Nagyszébenben is. Ezzel együtt általános tendenciaként megállapítható, hogy a városokban volt a legtöbb azoknak a cigányoknak a száma, akik nem értettek mesterségekhez, és a városi proletárok számát gyarapították. Külön említést érdemel e tekintetben a taxás helyek sorából Erzsébetváros mint tipikus példa. Itt a 105 cigány családfő közül 12 kovács, 16 muzsikus, 2 varga, 1 koldus, 74 napszámos volt. Utóbbiak aránya 70,47%.

KÖVETKEZTETÉSEK

A 18. században Európa csaknem valamennyi állama megpróbálta elérni a cigányok integrálását. A század második felében azok az országok is változtattak korábbi gyakorlatukon, amelyek addig kiűzni vagy a gyarmatokra kitelepíteni igyekeztek a cigányokat és a korábbinál racionálisabb megoldásokat kerestek. A Habsburg Birodalomban különösen így volt, más felvilágosult abszolutista államokhoz képest is. A marginális rétegek beillesztésének politikáját Bécsből koordinálták, de a kormányzati gyakorlatok a birodalom egyes részeiben nem voltak teljesen azonosak. A célrendszerében integrációs, eszközrendszerében asszimilációs politika velejárája az államnak az a törekvése, hogy információkat kapjon a társadalomszervező és erőforrásokat gyarapítani akaró törekvéseihez. A tanulmányomhoz használt forrásokat ez köti össze, és ez határozza meg felhasználhatóságukat.

Korábbi írásaimban többször érintettem már, hogy a középkor vége óta a „cigány” fogalma a Kárpát-medencében kettős értelmű.⁸² Ez a kettősség megjelenik a most elemzett forrásoknál is. Az adatok feldolgozása attól függően, hogy Erdély egész népességének vagy szorosabban cigány népességének a megismerése-e a célunk, kétféle módszer alkalmazását teszi szükségessé. Bármelyikre is törekszünk, alapvető tanulság, hogy a cigányokat kétféleképpen vették fel az összeírásba, ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, és a legpontosabb képet akkor kapjuk, ha kétféleképpen számolunk. Másik tanulság, hogy a cigány népesség megismerésében akkor juthatunk árnyaltabb eredményekhez, ha a családok szintjén is elvégezzük az elemzéseket. Ez kijelöli a további kutatás irányát is.

Arra vonatkozólag, hogy meg tudtak-e számolni minden cigány családot az összeírók, azt válaszolhatjuk, hogy teljességgel semmiképpen sem. A letelepültek magas arányából, illetve abból, hogy a vándorlónak számítók is beletartoztak jobbágyként vagy zsellérként a rendi kategóriákba, arra következtetünk, hogy feltehetően kisebb-nagyobb hibákkal pontosan megszámozták – mai kifejezéssel élve – az integrálódott cigányokat úgy, hogy az a történész számára is fontos

⁸² Lásd például Nagy 2015: 101.

és értelmezhető. Azokat viszont, akik Erdélyben még senkihez sem tartoztak, vagy úton voltak a Habsburg vagy az Oszmán Birodalom más részei felé, megbecsülni sem lehetett. A Dél-Dunántúlon például kimutatható, hogy teknős cigányok éppen abban az időben érkeztek oda, amikor a tanulmányomban felhasznált források keletkeztek. Ha túlzás is volt Marienburg becslése a vándorcigányok 50%-os arányára, a megszámlálhatóságot illetően bizonyára nem tévedett túl nagyot. Azt viszont hozzá kell tennünk, hogy az Erdélyen kívülre kerülő cigányok már nem a Gubernium gondja voltak, számára az volt a fontos, hogy az Erdélyben élők ne maradjanak ki az adózásból, ne kerüljenek ki az állam látóköréből.

Az összeírásokból olyan cigány népesség tárul elénk, amely különleges helyzetben volt Erdély társadalmában. A cigány népesség számát, pozícióit és tagolódását több tényező határozta meg együttesen, ezeket külön-külön és kapcsolódásaikban is érintettem: migráció, a helyi feltételek, a cigányok mesterségbeli tudása vagy ép-penséggel annak hiánya, adott területen a termőföldek kiterjedése, a lokális társadalmak szerkezete. Az eddigi kutatások és a tanulmányomban elemzett források alapján leginkább a megélhetési módok és a foglalkozási szerkezet szerint tekinthetjük a cigányokat sajátos csoportnak. E tekintetben a cigányok esetében a vándorlás nem egyedülálló, más olyan csoportokéhoz hasonló, amelyekkel társadalmi helyzetük hasonló. A *vagus* kategória az *advena* és a *commorans* fogalmával állítható párhuzamba, és leginkább olyan köztes társadalmi helyzetet jelentett a cigányok esetében, amelyet az 1893-as cigányösszeírásban ideiglenesen egy helyben tartózkodónak neveznek majd.⁸³ Az itteni cigány családok közel 70%-a azonban nem volt vándorló. A helyi társadalomban a tevékenységeik révén jórészt különböznek ugyan a népesség többi részétől, ugyanakkor hasonlítanak is, leginkább azokhoz, akik szintén a helyi társadalom kiszolgáló rétegeihez tartoztak. Tekintve, hogy a letelepült és a vándorló cigány népességre is dominánsan a foglalkozások egy szűkebb köre jellemző, foglalkozási szerkezet tekintetében beszélhetünk viszonylag zárt cigányságról, ezt azonban ellensúlyozta a jogállásbeli beilleszkedettség. A hétköznapi életben összességében a változatosság, a sajátos csoportok sokfélesége érvényesült a cigányok között is, miként Erdély társadalmában általában.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

F 50. Gubernium Transylvanicum, Országos adóösszeírás. Mikrofilmen a 26469–26515, 47368–47377. számú tekercseken, a mutatók a 25726–25727. számú tekercseken.

⁸³ Herrmann 1895.

Archivele Nationale ale României (ANR)

Direcția Județeană Cluj (ANR CLUJ) [Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága], Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai. Az iratok kötetekbe kötve és mikrofilmen is megtalálhatók.

Direcția Județeană Covasna (ANR Covasna) [Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága], Fond 8. Inventar 194. Háromszék 1677–1770, Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771–1790.

Ballmann, Johann Michael 1801: *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Hochmeister, Hermannstadt.

Benigni, Joseph Heinrich von Mildenberg 1837: *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Thierry Buchhandlung, Hermannstadt.

Bielz, Eduard Albert 1858: *Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen*. Druck und Verlag von S. Filtsch, Hermannstadt.

Fényes Elek 1857: *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest.

Gottschling, Paul Rudolph 1781: *Kurtze Schilderung des über aus gesegneten Grossfürstentums Siebenbürgen*. Budissin.

Gyémánt László et al. (szerk.) 2009–2016: *Conscriptia fiscala a Transilvaniei din anul 1750*. Vol. I–II. Editura Enciclopedică, Bucurest.

Herrmann Antal 1893: Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III.

Herrmann Antal 1895: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. (Jekelfalussy József előszavával). (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.) Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen 1892: *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI–XVIII. sz.-ból*. II. 1. (Monumenta Hungariae juridico-historica.) MTA Történelmi Bizottsága, Budapest.

Köváry László 1847: *Erdélyország statistikája*. Első kötet. Tilsch János, Kolozsvár.

Lebrecht, Michael 1804: *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen*. II. Auflage. Hermannstadt.

Marienburg, Lucas Joseph 1813: *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt.

Mezey Barna – Pomogyi László – Tauber István (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Söllner, J. 1856: *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt.

Togan, Nicolae 1898: *României din Transilvania la 1733. Conscriptia episcopului Ioan Klein de Sadu*. Tipariul Tipografiei Archiepiscopale, Sibiu.

Zur Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Heft. Wien, 1853.

Zsupos Zoltán 1996: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. (Cigány Néprajzi Tanulmányok 4–5.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Ernő 2000: *Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*. Charta, Sepsiszentgyörgy.
- Bogdan-Duică, George 1896: *Statistica Românilor din Transilvania în 1733*. Convorbiri Literare XXX. 626–642.
- Borosy András 1992: Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozó mezővárosok. In: Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 59–73.
- Csáki Árpád 2011: Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1719-ben. In: *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 277–287.
- Csetri Elek – Imreh István 1980: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Kriterion, Bukarest.
- Lepetit, Bernard 2000: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, 33–50.
- Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád 2013: *Jozefinizmus Tündérorszáiban*. Tarsoly, Budapest.
- Nagy Pál 1998: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár.
- Nagy Pál 2015: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 50–127.
- Nagy Pál 2018: Cigány csoportok Magyarország történetében. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 41–68.
- Nagy Pál 2019: *Beás cigányok a Kárpát-medencében. (Historikus metszetek a 18–19. századból)*. (Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 43.) Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Nagy Pál 2022: Források és adatok Marosszék és Marosvásárhely cigányságának múltjából (a kora újkortól a 19. század első harmadáig). In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Társadalomtudományi Kutatóintézet Kisebbségkutató Intézet – Kaligram, Budapest, 136–152.
- Nyarády R. Károly 1987: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 3.) KSH, Budapest, 7–56.
- Pál-Antal Sándor 2004: Etnikai megoszlás Marosszéken 1614–1848 között. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 356–366.
- Pál-Antal Sándor 2010: Népeségi viszonyok Háromszéken a XVIII. század elején. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 227–236.

- Pál-Antal Sándor 2012: Népeségi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején. *Erdélyi Múzeum* (74.) 2. 1–19.
- Pál Judit 1999: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Pro-Print, Csíkszereda, 25–97.
- Sonkoly Gábor 2001: „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Pro-Print, Csíkszereda, 119–145.
- Trócsányi Zsolt 1957: Erdélyi összeírások. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Központi Statisztikai Hivatal – Országos Levéltár, Budapest, 273–308.
- Veres Valér 2002: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéseihez. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv*. KSH NKI, Budapest, 75–108.